

Л. І. Виногородська

(Київ)

ВИВЧЕННЯ УКРІПЛЕНЬ ПОДІЛЛЯ XIII—XVII ст. (за археологічними даними)

У статті розглядаються замки Поділля, що досліджувалися автором. Подається їх хронологія і коротка характеристика фортифікації і матеріальної культури, що відповідає хронологічним періодам історії будівництва замків на Поділлі.

Ключові слова: Поділля, фортифікація, замки, традиції будівництва, укріплення, матеріальна культура, колонізаційні процеси.

Історія будівництва укріплень на Поділлі нерозривно пов'язана з політичною історією краю, яка з середини XIII ст., після монгольської навали, була досить складною і цілком залежала від колонізаційних процесів, що відбувалися в Україні та гострої боротьби навколо Подільської землі між Польщею, Литвою і татарами, оскільки ця територія розташована на важливому міжконтинентальному торговому шляху Схід — Захід, грала велику роль в розвитку середньовічної транзитної і місцевої торгівлі (Грушевський 1880, с. 3—7). Дослідники фортифікації Поділля виділяють три основні етапи будівництва укріплень на Поділлі, які пов'язують з трьома періодами в історії Поділля (Пламеницька 1994, с. 39—57).

Перший етап — будівництво укріплень у середині XIII ст., коли історична доля Пониззя тісно переплітається з долею Галицько-Волинського князівства і Данилом Галицьким будуються та відновлюються укріплення для захисту і боротьби проти татар. Ним споруджуються порубіжні укріплення, укріплюється столиця Пониззя — Бакота та створюються нові міста з міцними замками (Львів, Холм). Ці фортеці на Пониззі продовжували традиції будівництва укріплень давньоруського часу і мали, в основному, земляно-дерев'яні конструкції.

Другий етап оборонного будівництва відноситься до литовського колонізаційного періоду

в історії Поділля та часу Казимира Великого, який ще на початку XIV ст. розпочав масове будівництво укріплень на західних територіях Поділля, як відмічає Густинський літопис «мурами гради омура» (ПСРЛ 1843, с. 350). Ним була закладена основа оборонного будівництва, що у подальшому до кінця XVI ст. насичала замковими комплексами західно-подільський регіон, особливо територію сучасного Тернопілля, яка знаходилася на одному з відгалужень «Чорного шляху». Слід відзначити, що вже в ранній період будівництва укріплень на території Поділля відчуються різні підходи до технічних і архітектурних засобів формування фортифікаційних споруд. У Східній частині Поділля під час колонізації Правобережної України у XIV—XV ст. Литвою, яка прийняла україно-руську культуру, продовжується будівництво укріплень за киево-руською традицією, зазвичай, з дерева, нерегулярних у плані, що повторюють абриси природних мисових утворень. У західній же частині Поділля, незважаючи на загальні давньоруські традиції, земляно-дерев'яні фортифікації поступово під впливом західноєвропейського замкового будівництва, що проникає в Україну через Польщу й Угорщину, поступово змінюються на кам'яні.

Третій етап (XVI—XVII ст.) відноситься до періоду приєднання Поділля до Польщі, коли почалася активна розбудова як коронних так і приватних замків. Оборонні споруди кожного етапу відповідали цілям і задачам свого періоду як в воєнно-політичному, так і в соціально-економічному напрямках, а також будівельним традиціям та розвитку зброї і фортифікаційно-го мистецтва у часі.

Однак, укріплення Поділля як цілісне явище, що відбиває певні історико-культурні та

економічні етапи розвитку території досі мало досліджувалися в вітчизняних комплексних архітектурно-археологічних та історичних аспектах, хоча історіографія досліджень по укріпленням Поділля нараховує достатню кількість робіт, в яких підіймаються питання, пов'язані з цією проблемою у різних ракурсах: політичних, економічних, правових та інших. Ще наприкінці XIX — початку XX ст. вийшли праці В.Б. Антоновича, М.В. Довнар-Запольського, М.Л. Любавського, М.В. Владимірського-Буданова, Ф.Т. Леонтовича, М.С. Грушевського, С. Григор'єва-Нащ, Н. Мовчанівського, що містили історико-географічні та політичні нариси українських земель, у тому числі і Поділля. Значну увагу приділяв вивченню укріплень Західного Поділля Є. Сіцінський. Його працями «Оборонні замки Західного Поділля» та «Археологическая карта Подольской губернии» досі користуються дослідники. З історією Поділля пов'язана робота П. Батюшкова «Подолія». Значний інтерес представляє робота В. Гульдмана «Памятники старины в Подолии», в котрій він розглядає в історико-археологічному аспекті городища, замчища та замки на теренах Поділля (Гульдман 1901). З сучасних вітчизняних дослідників слід відзначити роботи Є. й О. Пламєницьких по дослідженню фортець Поділля, зокрема, Кам'янець-Подільська (Пламєницька 1975, с. 14—37; Пламєницька 1994, с. 39—57), Є. Лопушинської, що досліджувала Меджибіж (Лопушинська 1993, с. 13), Р. Могитича, що проводив історико-архітектурні дослідження замків на Поділлі. Питаннями еволюції фортифікаційних систем мурованих замків Західного Поділля і Волині займався Ю.А. Нельговський (Нельговський 1971; 1979). Багато років працював над створенням каталогу оборонних споруд України львівський дослідник О.Я. Мацюк (Мацюк 1997; Мацюк, Штойко 1985).

Окремого розгляду потребує польська історіографія, присвячена прямо чи опосередковано аспектові української історії фортифікації. Заслужують на увагу науково-популярні нариси Й. Ролле (І. Антоні) з історії Поділля. Найбільш відома його тритомна монографія присвячена прикордонним містам: Бару, Жванцю, Кам'янцю, Могильову, Манівцям, Чорнокозинцям, Шаргороду та їхнім замкам (Antoni 1881). Важливим науковим внеском є серія томів статистичних джерел середини XVI — початку XVII ст. з історії України О. Яблоновського (Zrodla dziejowe 1894—1897). Автор пов'язує розвиток фортифікаційної мережі порубіжжя з колонізаційними процесами, де велика роль у оборонному будівництві надавалася шляхетській ініціативі. Серед польських істориків кінця XIX — початку XX ст., котрі розглядали питання фортифікації окремих поселень та місцевостей, треба назвати А. Пшезьдєцького (Przedziecki 1841), А. Чоловського (Czolowski

1892; 1926). Відзначимо працю А. Круля (Krol 1936), в якій також розглядаються укріплені поселення українського порубіжжя. Великий внесок у вивчення оборонної архітектури зроблено відомим дослідником оборонної архітектури Б. Гверкиним, котрий вивчав особливості пристосування до оборони замків у Зінькові, Токіві, Язлівці та інших містах Поділля (Guerquin 1960).

Треба зазначити, що у польській історіографії оборонного будівництва з українського прикордоння представлено лише територію Західного Поділля. Брацлавщина згаданими вченими майже зовсім не досліджувалась, а звертаючи увагу на те, що на цій території, в більшості, будувалися дерев'яні замки, які не збереглися, то важливе значення для вивчення укріплень мають археологічні дослідження, які не тільки допомагають виявити особливості забудови території замків, а і визначити хронологію та матеріальну культуру пам'яток. Серед таких робіт відзначимо праці М.П. Кучери по дослідженню давньоруських і середньовічних городищ та замчищ на теренах Поділля, зокрема, на Побужжі (Кучера 1965; 1969; 1999), праці археологів по дослідженню окремих пам'яток, таких, як Бакота, Студениця, Буша (Винокур, Горішній 1994), Кам'янець-Подільський (Виногородська 2009, с. 5—15), Пилява, Старокостянтинів, Зіньків, Брацлав, Вінниця, Бар (Виногородська 1997; 2006; 1996; 2004а; 2007; 2008), Теревовля (Ягодинська, Виногородська 2003), Меджибіж (Моця, Толкачев 2000) замок «Ракочі» під Меджибожем (Погорілець, Стопенчук 2001, с. 48—53) та інші.

Коротко розглянемо деякі укріплення Поділля, які досліджувалися при участі автора, фортифікації і матеріальна культура котрих відбивають хронологічні періоди будівництва укріплень.

Одним з укріплень першого періоду є городище середини XIII ст. розташоване в с. Сокилець Дунаєвського району, Хмельницької області на лівому березі р. Ушиці, в урочищі «Городисько» (Шмаснік, Захар'єв 1992, с. 27). Було частково досліджене автором разом з В. Захар'євим. Воно дає уяву про будівництво Данилом Галицьким городищ-сховищ для захисту від татар на порубіжжі з Золотою Ордою. Городище обстежували і писали про нього у різні часи В. Гульдман, Є. Сецінський, П. Раппопорт, І. Винокур, але ніхто з них не знайшов культурних нашарувань та археологічного матеріалу, що допомогли б визначити хронологію городища. За топографічним місцеположенням це городище мисового типу, розміром 150 × 90 м, язикоподібної форми з крутими схилами, що високо підіймалося над річкою Ушицею. З трьох боків оточене глибокими ярами і рікою, а з напільного боку захищене двома рядами валів, рів між якими був викладений по стінках плоскими плитами колотого вапняку,

воно було майже неприступним для монголів. Додатковий рів (зараз вже не помітний) відділяв городище з вузькою смугою передгороддя від поля. Зовнішній вал городища підіймався з напільного боку на висоту до 3 м. На вершині валу стояв дубовий частокіл (були зафіксовані залишки обгорілого дерева і вугілля до 0,2 м завтовшки). На вершині внутрішнього валу також знайдено залишки дерев'яних конструкцій у вигляді шару обгорілих дерев'яних жердин діаметром 0,1—0,15 м, що складали шар вугілля до 0,3 м завтовшки. У цьому горілому шарі було знайдено фрагменти горщика (один вінчик і кілька уламків стінок) галицького типу середини XIII ст. (за М. Кучерою) з різко, майже горизонтально, відігнутим назовні вінчиком і короткою шийкою. З внутрішнього боку цього валу вздовж нього, зафіксовано сім западин, мабуть, залишки від дерев'яних клітей, що підпірали вал з боку городища. Заповнення одної з западин, яка була частково розкопана, складалося з чорного кольору чистого, без матеріальних залишків ґрунту в суміші з вугіллям від спалених дерев'яних конструкцій та великої кількості природного каміння і валунів. Такі ж валуни устигали територію городища і мису перед городищем з напільного боку. На протилежному краю городища знаходився ще один невеликий вал, що, мабуть, додатково захищав фортецю з боку ріки, що зустрічається в укріпленнях мисового типу в давньоруський час (Кучера 1999). Ні в заповненні западини, ні на площі городища, крім знахідки фрагментів горщика в горілому шарі на валу, не знайдено залишків культурного шару, або слідів життя тут людей. Звертаючи увагу на дані досліджень, можемо зробити припущення, що городище — сховище не було використане за своїм призначенням жодного разу і, мабуть, ще не добудоване, було спалене за наказом Бурундая (Літопис Руський 1989, с. 421—422). Про це говорять і дерев'яні стіни з жердин, які ще не встигли обмазати глиною для запобігання від вогню, і не розчищена від валунів площа городища, і спалені кліті без слідів використання їх людьми.

З приходом на Поділля литовців фортифікації більшості давньоруських городищ використовуються ними для будівництва замків і на їх територіях захищених також і природно, будуються нові укріплення. Прикладом може бути замок у Брацлаві, столиці Східного Поділля, при будівництві якого були використані вали давньоруського городища.

Брацлавський замок, розташований на високому скелястому мису, що підіймався над Південним Бугом, мав округлу конфігурацію фортифікації давньоруського часу і відділявся від пригородку глибоким ровом. За пригородком вздовж Південного Бугу знаходилося двочастинне давньоруське поселення на якому зараз розташоване єврейське кладовище

(під час копання могил розкопували фрагменти глинобитних печей цього періоду). Під час зачистки валу в його основі було відкрито залишки згарища з фрагментами кераміки та скляних браслетів XII—XIII ст. (Виногородська 2004, с. 8—9; 2005, с. 143—152). Звертаючи увагу на перепадені до червоного кольору глину і каміння в основі валу можемо припустити, що під валом з боку городища знаходилися жилі кліті, які були спалені під час нападу монголами. На території замку у шурфах також траплялися матеріали XI—XIII ст. (знайдено кресало XI ст. та фрагменти кераміки цього ж часу). Під час досліджень було відкрито частину тристінної майстерні замкового зброяра кінця XIV — першої половини XV ст., розміром 4,5 × 3,5 м, стовпової конструкції з дубовими кутовими стовпами діаметром 0,3—0,35 м, що були вкопані у материк на глибину 0,6—0,7 м і мали загострені кінці. Глиняна підлога споруди виходила за межі будівлі. Будівля мала глинобитні стіни, які завалилися у середину приміщення і лежали на шарі згарища. У цьому завалі знайдено монету Вацлава IV кінця XIV — початку XV ст., що і датувала споруду. Ця унікальна в своєму роді споруда дає уявлення про замкове ковальське і зброярське ремесло XIV—XV ст. В її заповненні знайдено багато залізних речей і фрагментів зброї, дерев'яного і глиняного посуду, амфору XIII ст. і майже цілу корчагу XIV — початку XV ст. (0,65 м заввишки зі зливом), залізні великі ножиці та долото, а також 37 залізних заготовок для кування речей і дві свинцеві гирьки. На підлозі зафіксовано два невеликих горна круглої форми для плавлення заліза. Один був зруйнований, а другий (діаметром 0,8 м) мав невеликий бортик 0,15 м заввишки. На бідність і нестачу сировини для роботи вказує використання болотної руди при плавлі заліза і металевому лому у виготовленні залізних речей методом холодного кування з багатьох тонких сталевих пластинок і заліза низької якості (до 40 пластин) та використання в якості наковальні великих каменів (в майстерні знайдено чотири великих каменів зі збитою поверхнею). У цій майстерні виявлена унікальна знахідка — обоюдогострий поламаний на дві частини міч-кончар 1,2 м завдовжки. Середина його зроблена з неякісного заліза окованого смугами високоякісної сталі (Wynohrods'ka 2004; Виногородська 2006, с. 81). Тут же знайдено фрагмент кольчужної рукавиці плетеної з пласких подвійних кілець і багато цвяків з прямокутним стрижнем і вузьким капелюшком, навареним поперек широкому боку стрижня, що датуються XIV—XV ст. Майстерня була перекрита шаром XVI ст. У материку під підлогою споруди відкрито господарчі ями XIII—XIV ст. Брацлавський замок був сильним замком і вже у 1389 році литовський князь Вітовт вперше зайнявся модернізацією його укріплень і пристосуванням для вогнепальної зброї. Пізніше,

король Олександр оглянув замок на предмет його реконструкції і оновлення, але цього не було зроблено, оскільки в замку не було колодязя, а запрошені копачі не змогли продовжити його в камені. Тому у XVI ст. замок переноситься трохи нижче, на підгороддя, де був вихід до води. Брацлавський замок проіснував до кінця XVII ст., але завдяки великій небезпеці з боку турків і татар столицю переносять з Брацлава в Вінницю і замок поступово руйнується.

До литовського періоду відносяться і укріплення відкриті під час археологічних досліджень на території м. Вінниця. Перші відомості про місто відносяться до другої половини XIV ст. і пов'язані з колонізацією України Литвою та заснуванням урядовцями Поділля, братами Коріатовичами, нових міст, серед яких згадується й Вінниця. Але деякі дослідники історії Вінниці вважають, що місто існувало і до приходу литовців і мало укріплене городище. Для з'ясування цього питання були проведені археологічні дослідження в кількох місцях на теренах міста, насамперед, на території Замкової гори (перший Литовський замок), що розташований у Старому місті на кам'яному мису над Південним Бугом (Виногородська 2006, с. 3—10). Частина його, саме дитинець замку, що відділявся від останньої території глибоким ровом, була знищена кар'єром для видобутку каміння ще у XIX ст. Сьогодні на території що збереглася знаходяться залишки кладовища XIX ст., центральна частина якого знищена бульдозером кілька років тому. Бульдозером в деяких місцях було знято і до 0,1—0,3 м матеріку, тому фіксувалися тільки плями поховань та об'єкти поглиблені у материк.

Проведенню досліджень дуже заважали поховання, плями яких порушували загальну картину планувальної структури поселення. У зв'язку з тим що кладовище датується XIX ст. (можливо і кінцем XVIII ст.), залишки поховань не розчищалися і не фотографувалися, оскільки від них залишилися поодинокі кістки. На деяких ділянках поховання майже суцільно покривали площину розкопу, тому не всюди можливо було виявити об'єкти. Під час робіт було відкрито чотири ями, залишки шістьох споруд у трьох з яких відкрито зруйновані черені печей, а в одній виявлено відкрите вогнище, в якому на глиняному черені знайдено розвали трьох горщиків. Один з горщиків за формою і конфігурацією вінець, якщо б він був знайдений окремо, міг бути датований серединою XIII ст., а два інших, відповідно — XIV ст. Але горщики знайдені в одному місці в попелі вогнища, що означає співіснування цих форм деякий відрізок часу. Відомо (що відзначається і до сьогодні), що масові керамічні вироби можуть зберігати свою форму досить тривалий час (50—60, а то і більше років) і поступово змінюють свою конфігурацію. Виходячи з цих передумов, можемо датувати цей комплекс кінцем XIII — першою

половиною XIV ст. Слід зазначити також, що під час зачистки підлоги залишків будівлі № 4, що датується загалом попередньо XIV—XV ст., виявлено під нею культурний шар світло-сірого кольору з включенням вугликів. Як виявилось під час подальших розкопок цей шар, мабуть, після якоїсь пожежі було знівельоване матеріковою глиною і вже на ній збудували житло. У заповненнях споруд та ям на площі розкопів зібрано фрагменти кераміки XIII—XV ст., фрагменти залізних та кістяних речей а у культурному шарі по краях поселення знайдено кераміку, монети і залізні вироби XIII—XVII ст. та фрагменти кераміки трипільського часу.

На одній з ділянок площею 5,0 × 5,0 м на глибині 0,7 м від поверхні відкрито залишки (порушені похованнями) шістьох глинобитних печей підпрямокутної форми, що знаходилися на різних рівнях поверхні. Вони всі були зроблені на невеликій підсипці, 0,25—0,3 м заввишки. У чотирьох випадках зафіксовано і глиняну підлогу перед печами з включенням золи і вугликів. Перед одною з печей відкрито залишки підлоги з дерев'яних дощок. Сама нижня піч знаходилася на глибині 2,5 м від поверхні і мала вигляд майже круглого вогнища але з устям, що виходило на обгорілу глиняну підлогу. Ця піч не мала підсипки і її черинь знаходився безпосередньо на підлозі. Мабуть, під час перебудови і нівелювання поверхні піч була до череня знищена. У культурному шарі зібрано кераміку XIII—XVI ст., залізні вироби того ж часу (вістря стріл, льодоходи, ножі та інше) та фрагменти кераміки трипільської культури. У культурних нашаруваннях зустрічалися фрагменти сирцевої цегли, особливо на ділянці, де було відкрито шість печей, що дає підставу припустити будівництво споруд з сирцевої цегли.

Були проведені роботи на городищі оточеному земляним валом і ровом з напільного боку, що розташовується на мису над гирлом р. Вишенька біля лікарні ім. Ющенка. На цій площадці зроблено розріз валу і рову, який дав цікаві спостереження щодо конструкцій валу і часу його спорудження. Конструкція валу складалася з дерев'яних городень забитих обпаленою глиною змішаною з землею. З внутрішнього боку валу розкопано частину поглибленої у материк споруди, що уходила у стінку траншеї. Нажаль, виявити її конструкцію не вдалося, бо вона була зруйнована похованням. Можливо, вона відноситься до клітей, що знаходилися з внутрішнього боку валу, але дослідити це неможливо з-за поховань. У конструкції валу майже не зустрічалося знахідок. У схилі валу ззовні та у траншеях і шурфах зібрано дрібні фрагменти кераміки трипільського часу та поодинокі фрагменти кераміки XIII—XV ст. З внутрішнього боку валу у його конструкції на денній поверхні того часу та у заповненні споруди знайдено фрагменти кераміки XIV—XV ст. (попереднє датування). Крім цього було закладено кілька траншеї і шурфів

на території городища для з'ясування стратиграфії культурних нашарувань, біля валу і на краю городища для виявлення оборонних конструкцій в місці закінчення валу. В одному з шурфів відкрито частину споруди трипільського часу з великою кількістю кераміки. Десять шурфів було закладено на території поселення, що знаходилося на пониженій площадці за межами городища. У шурфах знайдено тільки кераміку трипільського часу, що говорить про відсутність тут поселення у давньоруський та литовський періоди.

Кілька шурфів було закладено на підвищенні правого берегу р. Віннички, що впадає у р. Південний Буг, біля її гирла. Частина горба з боку р. Південний Буг була знищена дорогою, протилежна частина — кар'єром для видобутку піску. Тому шурфи було закладено на території ближче до дороги на вільних від приватних садиб ділянках. У шурфах було виявлено кераміку XIII—XVII ст. та матеріали трипільського часу. Таким чином, можна попередньо говорити про заселення цього пагорбу у XIII—XIV ст.

Були також проведені археологічні дослідження на території острова Фестивальний (о. Кемпа) з метою виявлення залишків польського замку XVI—XVII ст. Нажаль, в зв'язку з тим, що територія неодноразово перепланувалася, виділити культурний шар цього періоду не представилося можливим. Крім цього, піднявся рівень ґрунтових вод і до материка не вдалося докопатися ні в одному шурфі. Однак, у мішаному культурному шарі виявлено фрагменти кераміки XVI ст., а у двох шурфах на глибині 1,6 м зафіксований шар XVI—XVII ст. в якому також знайдено кераміку XVI ст., що підтверджує заселення острова у XVI ст.

Вказаний археологічний матеріал, знайдений на території Замкової гори, дає можливість попередньо припускати, що на його території було довготривале поселення середини XIII—XVI ст., причому це поселення часто зазнавало пожежі або зруйнування, про що говорять і періодичні нівелювання поверхні та перебудови часті жител майже на одному місці. Знахідки сирцевої цегли говорять про східні риси домобудування в деякі періоди життя на цій території і наявності їх змішаних форм (відкриті вогнища і традиційні глинобитні печі). Досліджені укріплення та культурні нашарування на городищі біля лікарні ім. Ющенка говорять про існування на цій території невеликого укріплення-форпосту у XIII—XV ст. (відсутність на прилеглій території поселення) з фортифікацією за традицією давньоруського часу (дерев'яно-глиняні конструкції), що, мабуть, прикривав підступи до міста. Мабуть, ці фортифікації існували ще в давньоруський час і були тільки поновлені литовцями.

Знахідка матеріалів XIII—XV ст. на пагорбі правого берега р. Віннички дає можливість припустити існування на ньому на той час поселення, але зараз ця територія забудована.

Археологічні дослідження на території м. Вінниця разом з історичними даними дають можливість попередньо датувати початкове формування міста наприкінці XIII ст. з характерними для киево-руської (давньоукраїнської) доби ознаками — поліцентрична й периферійна поселенська структура. Але поки ще археологічні дослідження на розглядуваній території проведені в недостатньому об'ємі для остаточних висновків (поки ще невиявлені фортифікаційні споруди на території Замкової гори, які повинні там бути). Треба продовжувати археологічні роботи з розширенням досліджуваних територій і пошуком нових об'єктів в системі локаційного розвитку міста і прилеглих до міста населених пунктів та територій для з'ясування підстав зростаючої ролі Вінниці у розвитку поселень і міст Побужжя, що, мабуть, разом з іншими чинниками вплинуло і на рішення уряду про перенесення столиці Брацлавщини з Брацлава у Вінницю наприкінці XVI ст.

Замок у с. Зіньків Хмельницької області, про яке вперше згадується в історичних документах 1404 р., був збудований у першій половині XV ст. і в середині XV ст. вже грав разом з містечком велику роль як важливий оборонний форпост і відомий торгово-ремісничий та культурний центр, що стояв на боковій лінії «Чорного шляху». На початку XVII ст. західні мандрівники описують Зіньків як квітуче містечко, але наприкінці XVIII ст. Зіньків, а разом з ним і замок занепадають, і вже наприкінці XIX ст. каміння з руїн замку розтягується мешканцями на будівлі (Левицький 1899, с. 7). Замок, розташований на високому скелястому мису над річкою Ущицею був трикутним у плані, з трьома шестигранними баштами по кутах, одна з яких була чотириповерхова, а дві — триповерхові. Посередині південно-східної стіни знаходився в'їзд у замок. На малюнку Н. Орди 60-х років XIX ст. замок високо підіймається над заплавою р. Ущиці, а через глибокий яр, що знаходився з південно-східного боку, був перекинутий кам'яний міст. Зараз від замку збереглися тільки перший поверх (підвальний) південної башти з прилеглими до неї мурами і анфіладою підвальних приміщень з кам'яним склепінням, в більшості зруйнованих. Товсті стіни башти (3,2 м) з вузькими стрільницями були складені, як і в інших замках Поділля, з великого каміння на вапняно-глиняному розчині. Замок (за Ю. Нельговським) був типовим укріпленням перехідного періоду від нерегулярних укріплень до регулярних, що будувалися вже за новою системою західноєвропейських шкіл.

Невеликі археологічні розкопки на території замку показали, що мис, на якому розташований замок, був заселений ще у трипільський час (Виногородська 1996). На глибині 0,4—0,6 м від денної поверхні було зібрано багато археологічного матеріалу XVII—XVIII ст. Більшість

з нього належить до керамічного посуду. Це, в основному, горщики двох видів, світло-глиняні з орнаментом червоно-брунатною фарбою по плечах і вінцях, та морені із штампованим орнаментом по плечах. Серед них багато горщиків, вкритих поливою з середини, або тільки по вінцях. Крім горщиків, з посуду зустрічалися фрагменти кувалів, покривок-мисок, тарілок, розписаних червоно-брунатною фарбою та вкритих зеленою поливою, глеків, макітер, люльок та іншого дрібного посуду. У цьому шарі зібрано багато уламків кахлів з рельєфним орнаментом. Більшість з них не мала облямівки, а деякі фрагменти були вкриті зеленою або жовто-брунатною поливою. Також знайдено 14 фрагментів люльок невеликих розмірів, які були зроблені з білої або сірої глини із штампованим орнаментом. Частина з них була вкрита поливою.

В цьому шарі в деяких місцях розкопу зафіксовано сліди великої пожежі у вигляді тонкого шару горілого дерева та обпаленого ґрунту, в якому було знайдено невеликі фрагменти перепаленої кераміки давньоруського часу.

З скляних виробів знайдено фрагменти круглої віконниці, склянок, кувалів, штофів. З залізних предметів зібрано багато кованих цвяхів, кілька плоских висячих замків, сокира, підкови від чобіт, уламки від коси і серпів, пряжки та інші вироби господарчого призначення.

У цьому ж шарі розкопано (частково) дві споруди і кілька ям. Одна із споруд XVII—XVIII ст. з світлоглиняною керамікою, розписаною червоно-коричневою фарбою перекривала більш ранню споруду. У заповненні більш ранньої споруди знайдено керамічний посуд світло-сірого кольору (мореній) із товстими стінками з шорсткою поверхнею, великих розмірів. Це фрагменти горщиків з прямостоячими вінцями з заціпами по краю, макітер, сковорідок-латок серед яких зустрічаються фрагменти тонкостінного білоглиняного полив'яного посуду. Ця колекція кераміки відноситься за аналогами хронологічно до XVI ст. Серед археологічного матеріалу XIV—XV ст., основну масу також становить керамічний посуд, але асортимент його звучується. Він обмежується горщиками, глеками і великими макітрами, іноді зустрічаються сковорідки-латки на трьох ніжках (ринки), майже зовсім немає полив'яного посуду і скляних виробів. Керамічні вироби цього періоду більш міцні, масивні і достатньо великі за розміром. Вони, мабуть, призначалися для колективного користування (військовий гарнізон). Посуд XV ст., в основному, зроблений з червоної глини з домішкою дрібного піску. Горщики з пологими плічками, прикрашені по тулубу широким рифленням. Вінця плавно відхилені назовні. Серед них зустрічаються горщики, зроблені, мабуть, на ручному гончарному крузі з глиняної маси з великою домішкою жорстви. Така кераміка була виділена М.П. Куче-

рою при розкопках замку у с. Сокільці, що на Південному Бузі і датується ним XIV—XV ст. (Кучера 1969). Вона зустрічається під час розкопок майже на всіх городищах і замчищах Правобережної України. У цих же шарах поруч з керамікою були знайдені фрагменти червоноглиняних горщиківих кахлів з трикутним і квадратним отвором, що датуються XV ст. До цього періоду відноситься і розкопана будівля стовпової конструкції розміром $4,5 \times 4,0$ м, заглиблена у материк на 1,0—1,5 м. Вона мала товсті глинобитні стіни, що завалилися усередину будівлі. Долівка будівлі знаходилася на глибині 3,20 м від денної поверхні і неодноразово підмазувалася глиною. У заповненні будівлі зібрано багато кераміки XIV—XV ст., залізних ножів з вузьким лезом, трубчастий замок, ключі від замків, а також кілька арбалетних болтів західноєвропейського і руського типів, що датуються XIV—XV ст.

Таким чином, звертаючись до археологічного матеріалу, можна сказати, що замок у Зінькові в XIV—XVI ст. був феодальним укріпленням, де стояв військовий гарнізон, на що вказують і асортимент посуду, і відсутність серед археологічного матеріалу прикрас. Знахідки давньоруської кераміки і шар пожежі дають підставу вважати, що на місці замку у цей період знаходилися, скоріш за все, дерев'яні укріплення з масивною кам'яною баштою-донжоном (південна башта замку, яку архітектори датують XIII ст.), що була використана при будівництві замку у XV—XVI ст. і тільки у XVII—XVIII ст. життя у замку набуває світського характеру, будується під західним муром двоповерховий дім, що вже нагадує палац.

Замок в с. Пилява Хмельницької області збудований у першій половині XVII ст. Домініканським орденом, як монастирський комплекс, розташовувався в центрі села, у північно-західній частині замчища на високому правому березі р. Ікви. Замок площею 0,5 га був квадратний у плані зі сторонами 50 м довжиною, з чотирма п'ятигранними баштами по кутах, з двоповерховим будинком, що примикав до західного муру посередині якого знаходилася в'їзна брама з підйомним мостом через рів, на дні якого текла невелика річка, що впадала у р. Ікву. Зараз цей рів перетворився в напівзасипаний яр, на дні якого в дощове літо тече невеличкий струмок. Наприкінці XIX ст. з боку подвір'я у проїзді ще були помітні ходи в засипані підвали будинку, а на подвір'ї зберігся хід з кам'яними сходами в підземелля (Гульдман 1901, с. 166). Ці ходи вели до річки і в поле. Ще й зараз у деяких місцях села утворюються провалля від зсувів у ходах. За описом В. Гульдмана, що обстежував руїни замку, проїзд, як і ходи у підвальні приміщення, мав кам'яне склепіння.

Під час археологічних досліджень було розкрито залишки західної стіни з проїздом

(Виноградська 1997, с. 100). Від муру збереглося близько 5 м (0,87 м завширшки і 0,85 м заввишки). Ширина його повністю не визначена, тому що внутрішній край знищено кар'єром. Складена стіна з необробленого пісковика на земляно-глиняному розчині, причому внутрішню частину складало дрібне каміння, а зовнішню — велике і пласке. Підвалиною для муру слугувала трохи підтесана материкова скеля з пісковика. З зовнішнього боку перпендикулярно до стіни приєднувалися залишки двох стін, за технікою мурування аналогічних описаній вище. Ширина їх становила 0,85 м. Вони знаходилися одна від одної на відстані 4,5 м і збереглися на висоту 2,5 (північно-східна) та 1,59 м (південно-західна). Наприкінці вони трохи розширювалися назовні (заокруглювалися). На відстані 0,7 м від стін знаходилися 4 тесаних стовпи діаметром 0,25—0,22 м, що становили підквадрат 2,65 × 3,0 м. Для стовпів у материковій скелі були вирубані заглиблення 0,35—0,27 м. Материкова скеля закінчувалася за ближчими до яру стовпами і починався щільний материковий суглинок темно-брунатного кольору. Північно-східна перпендикулярна стіна продовжувалася за край скелі, спускаючись у рів. Стовпи і стіни, які прилягали до муру, мабуть, підтримували поміст проїзду, що проходив по підйомному мосту через рів у браму. Під час розкопок у верхньому культурному шарі, що відноситься до перебудови замку у XIX ст., були знайдені блоки цегли червоного кольору на вапняковому розчині розмірами 24 × 13 × 6 см а у нижньому шарі, що відноситься до часу будівництва замку (датується монетами середини XVII ст.) — жолобчаста цегла 27 × 14 × 5,5 см.

Серед матеріалів, зібраних у нижньому шарі, більшість належить керамічним виробам, що були майже всі виготовлені з світлої глини з домішкою дрібного піску. У першу чергу, це горщики, які мають стрункі витягнуті пропорції, прямі, трохи відхилені назовні вінця, що повільно переходять у похилі плічка. Прикрашені горщики розписом червоно-коричневою фарбою і горизонтальним рифленням по плічках і тулубу. Деякі фрагменти були вкриті зсередини або ззовні зеленою і жовто-брунатною поливою. Діаметр вінця у середньому коливається від 16 до 22 см. Серед іншого керамічного посуду, знайденого у засипці муру, відзначимо глеки, тарілки, покришки, сковорідки-латки на трьох ніжках та кухлі. Усі вони, як і горщики, були прикрашені або розписом червоно-брунатною фарбою, або вкриті поливою салатого чи жовто-коричневого кольорів з підполивним візаним орнаментом. Крім посуду, було зібрано невелику кількість пічних кахлів, переважна більшість яких мала рельєфний рослинний орнамент, іноді поєднаний з геометричним. Деякі вкриті зеленою або світло-брунатною поливою. Більшість мають чотиричастинну композицію

орнаменту, об'єднану одно- або двохсхідною облямівкою. У засипці муру було знайдено два фрагменти кахлів круглої або овальної форми, якими оздоблювали екстер'єри споруд. Товщина пластини удвічі більша, ніж у пічних кахлів. Один фрагмент має рельєфний орнамент у вигляді розетки, на другому — зображення птахів. Таке оздоблення фасадів замків, монастирів, громадських споруд було характерною рисою монументальної архітектури Східної Європи у XVI—XVIII ст.

Крім кераміки, у засипці муру замку було знайдено значну кількість, фрагментів скляних виробів. Це, насамперед, кругла віконниця діаметром 18—20 см з завернутим краєм, близько 1 см завширшки. Знайдено також багато посуду для пиття, особливо склянок та кухлів. Усі вони з майже прямими, або трохи розширеними догори тонкими стінками. Дно увігнуте на 1,5—2,0 см і прикрашене ззовні скляною стрічкою з пальцевими защипами. Посередині стінок по горизонталі цей посуд був оздоблений гофрованою вузькою скляною стрічкою, або наліпками у вигляді розеток чи квітів. На одному з фрагментів склянки знаходилася наліпка з зображенням орла — герба Польщі.

На залишках замчища, не знищених кар'єром, у змішаному культурному шарі темно-сірого, майже чорного кольору товщиною 0,8—1,0 м було знайдено значну кількість археологічного матеріалу різних часів. Насамперед, це кераміка середини XIII—XV ст. Вона представлена уламками горщиків з різноманітною конфігурацією вінця. Усі фрагменти зроблені на гончарному крузі, мають розвинену форму, сірого або брунатного кольору, іноді червоноглиняні. Переважна більшість орнаментована по плічках горизонтальною хвилястою лінією у поєднанні з кількома прямими. Іноді до цього орнаменту додається горизонтальний ряд заглиблень, зроблених паличкою. Деякі фрагменти орнаментовані по плічках і тулубу складним орнаментом у вигляді ромбічної сітки. У глиняному тісті незначна кількість дрібної жорстви. Майже всі уламки горщиків вкриті ззовні і зсередини білим ангобом. За аналогами основна маса кераміки датується серединою XIII ст. Було також знайдено фрагменти горщиків зроблених, мабуть, на ручному гончарному крузі, з домішкою жорстви у тісті. Вінця горщиків під кутом відігнуті назовні і мають зсередини неглибоку виїмку. Орнаментовані по тулубу рядом овальних заглиблень та хвилястою і прямими лініями. Така кераміка, а також виявлені у культурному шарі замчища фрагменти горщиків з відхиленими назовні косо зрізаними по краю вінцями датується дослідниками XIV—XV ст.

Крім кераміки цього періоду в культурному шарі знайдено наконечник стріли середини XIII ст. Знахідки матеріалів XIII—XV ст. на замчищі підтверджують історичні відомості про

існування в цей період на території с. Пилява поселення, знищеного монголами. Крім пізньосередньовічного матеріалу у культурному шарі зібрано достатню кількість матеріалів пізнього палеоліту, трипільської культури та скіфського часу, що свідчить про заселення городища з давніх часів.

Під час розкопок на замчищі у с. Пилява, незважаючи на невелику площу розкопу, що збереглася від знищення розташованим на замчищі кар'єром, були отримані матеріали, які дозволяють зробити деякі висновки. Це було городище мисового типу, яке завдяки зручному місцезнаходженню біля річки і природної захищеності, було заселено ще з часів палеоліту. На середину XIII ст. воно існувало, мабуть, як городище-сховище, у XIV—XV ст. — як оборонний пункт і було спалено татарами. Така доля у XV ст. спіткала багато подільських замчищ. Після цього життя на ньому відновилося лише у XVII ст., коли на городищі було зведено монастир-фортецю. Невеликий замок, побудований з бутового каменю на глиняно-земляному розчині, за характерною для Поділля схемою регулярного чотирикутного замку з п'ятигранними фланкуючими баштами по кутах, оточувався з одного боку р. Іквою, а з двох інших — ровами з водою. У північно-західному мурі знаходився проїзд з підйомним мостом через рів. Проїзд виходив на давню дорогу до Старокостянтинова. До середини XVIII ст. замок ще зберігався у первинному вигляді, але наприкінці XVIII і на початку XIX ст. коли необхідність у захисті від нападів ворогів відпадає, Пилявський замок, як і більшість подільських замків, перебудовується у палац власника маєтку, а його фортифікації частково руйнуються. У XIX ст. східна частина його була розібрана власником Владиславом Чарнецьким у пошуках скарбу предків, а у середині XX ст. замок разом з частиною замчища було знищено кар'єром для здобуття щебілки.

Підводячи підсумки скажемо, що розглянуті у роботі замки, окрім городища середини XIII ст. на р. Ушиці, мають одну спільну рису (це стосується і більшості інших укріплень не розглянутих у статті): всі вони побудовані на поселеннях або городищах давньоруського часу, що, як правило, мають тонкі нашарування другої половини XIII—XIV ст. Ці фортеці існують безперервно до сьогодення, починаючи з давньоруського періоду до кінця XVIII ст., який обіймає і всі три періоди будівництва укріплень. Це вказує на традиційність спорудження середньовічних замків і раннього нового часу на давньоруських мисових городищах, які в свою чергу будувалися на поселеннях більш ранніх періодів (трипільської культури, епохи бронзи, скіфського часу, доби слов'ян). Слід зазначити, що у XV — початку XVI ст. значна кількість замків Західного Поділля, ще мала частково дерев'яні фортифікації. Навіть у Кам'янці-Подільському тільки у 1540—1544 роках під час модернізації замку під керівництвом Юва Бретфуса були замінені усі дерев'яні фортифікації на

муровані (Мальченко 2001, с. 27). Відзначимо ще одне цікаве спостереження. Аналіз матеріальної культури на пам'ятках говорить про військовий образ життя на території замків у XIV—XV ст., що поступово змінюється на світський у XVI—XVIII ст. Це цілком відповідає руху колонізаційного процесу на Правобережжі України і державній політиці Литви і Польщі у часі.

Виноградська Л. Археологічні дослідження замку в Брацлаві Вінницької області у 2003 році // Могилянські читання 2004. — К., 2005. — С. 143—152.

Виноградська Л.І. Археологічні дослідження у м. Вінниця у 2005 р. // АДУ 2005—2007 рр. — Вип. 9 — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 8—14.

Виноградська Л.І. Археологічні дослідження замку у смт. Брацлав Вінницької обл. у 2003 році // АБУ у 2002—2003 рр. — К., 2004а. — С. 91—95.

Виноградська Л. Звіт про археологічні дослідження у м. Брацлав Вінницької області у 2003 році // НА ІА НАН України — К., 2004б. — 107 с.

Виноградська Л.І. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Бар. Барська земля — кризь призму століть. — Бар, 2008. — С. 434—439.

Виноградська Л. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // Археологія. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 89—106.

Виноградська Л.І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002—2005 рр. // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. — Старокостянтинів, 2006. — С. 11—26.

Виноградська Л. Розкопки замку у с. Зінків Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. — К., 1996. — С. 35—39.

Винокур І., Горішній П. Бакота. — Кам'янець-Подільський, 1994. — 363 с.

Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века // Университетские известия. — К., 1890. — Февраль. — С. 1—33.

Гульдман В. Памятники старины в Подолии. — Кам'янець-Подольський, 1901.

Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — 252 с.

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'янські старожитності. — К., 1969.

Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Соколиць на Південному Бузі // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 201—214.

Левицький І. Истребление древнего замка в Подолии // Киевская Старина. — К., 1899. — № 4.

Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. — К.: Дніпро, 1989.

Лопушинська С. Меджибізьська фортеця. Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 13.

Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. — Львів, 1997.

Мацюк О., Штойко П. Картографічний оборонних споруд Західного Поділля // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція до-

жовтневого періоду). — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 84—85.

Моця Б.А. Толкачев Ю.И. Меджибожская крепость // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 72—83.

Нельговский Ю. Некоторые особенности замков подольских земель Украины XVI — нач. XVII вв. // Архитектурное наследие. — М., 1979. — Вып. 27. — С. 89—96.

Нельговський Ю. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. — К., 1971. — Вып. 5. — С. 199—205.

Пламєницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 14—37.

Пламєницька О. Початок мурованого будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. — К., 1994. — № 1. — С. 39—57.

Погорілець О., Стопенчук С. Про початок систематичного вивчення замчища «Ракочі», розташованого поблизу смт. Меджибожа Летичівського р-ну Хмельницької обл. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні — К., 2001. — Вып. 10. — С. 48—53.

ПСРЛ. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — Спб., 1843.

Шмаєнік М., Захар'єв В. Археологія Дунаєвщини. — Хмельницький, 1992.

Ягодінська М.О., Виногородська Л.І. Археологічні дослідження в м. Теревовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році // АБУ в 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 299—302.

Antoni I. Zamczki podolskie na kresach multanskich. — Warszawa. 1881. — 308 s.

Czolowski A. Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej. — Lwiv, 1892. — 70 s.

Czolowski A. Zamki wojewodztwa Tarnopolskiego. — Tarnopol, 1926. — 235 s.

Guerquin B. Zamek Jazlowiecki // Studia i Materialy do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki. — Warszawa, 1960. — Т. 2. — 167 s.

Krol A. Zarys historii budownictwa obronnego i wojskowego w dawnej Polsce (od VII do początku XIX wieku) // Budownictwo wojskowe 1918—1935. — Warszawa, 1936. — 574 s.

Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. — Wilno, 1841. — Т. 1. — 213 s.

Wynohods'ka L. Archeologiczne badania zamku w Braclawiu, obw. Winnica w 2003 roku // Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. — Zamosc, 2004. — Т. II — S. 263—273.

Zrodla dziejowe / Wyd. A. Jablonowski. — Warszawa, 1894—1897. — Т. 20—22.

Л. И. Виногородская

ИЗУЧЕНИЕ УКРЕПЛЕНИЙ ПОДОЛИИ XIII—XVII ст. (по археологическим данным)

В статье рассматриваются некоторые укрепления Подолии, которые исследовались автором. Укреп-

ления Подолии развитого средневековья (XIII—XV вв.) и раннего нового времени (XVI—XVII вв.) до сегодняшнего дня недостаточно изучаются археологами, хотя именно археологические исследования играют значительную роль в определении хронологии памятников и их исторического развития во времени. Рассмотренные в статье фортификации по археологическим данным существуют непрерывно на территории замков в Брацлаве, Зинькове, Пилляве, Виннице, Каменец-Подольском и, по нашему мнению, на большинстве других замков достаточно долгое время — от древнерусского времени до конца XVIII в. Это указывает на традиции строительства укреплений средневекового и нового времени на древнерусских мысовых городищах, которые, в свою очередь, сооружались на поселениях более ранних периодов. Анализ материальной культуры говорит о военном образе жизни на территории замков в XIII—XV вв., который постепенно, по мере уменьшения военной опасности, сменяется на светский в XVI—XVIII вв., что целиком отвечает движению колониационного процесса на Правобережье Украины и государственной политике Речи Посполитой.

L. I. Vynogradskaya

STUDY OF PODILLYA FORTIFICATIONS IN 13th—17th CENTURIES (by archaeological artifacts)

The paper proposes some investigations results about fortifications in Podillya of 13th—17th cent. These monuments were studied by the author. Fortresses of Podillya still are not enough investigated by archaeologists. In spite of the fact, that archaeological researches mainly could propose a solution to the problems of chronology and historical development of monuments.

According to archaeological artifacts fortifications of fortresses on the territory of Podillya were exist without a break from Old Russ period to the end of 17th cent. Author notices this tendency for fortresses of Bratslav, Zinkiv, Pylyava, Vinnytsya, Kamjanets-Podilskyj and many other fortresses at the author's opinion. This fact indicates tradition of building up on places where Old Russ sites were located. Old Russ fortresses in its turn were located on places of earlier settlements. Analysis of material culture shows that a way of life in 13th — 15th cent. in these fortresses had military direction. As time goes by a way of life becomes more peaceful in 16th — 18th cent. This tendency is in general agreement with processes of colonization the territory of Ukraine at the right bank of Dnipro and with a state policy of Rich Pospolyta.